

I.

A nyelvtudomány tárgya, feladata és módszerei.

A nyelvtudomány egytestvér az irodalomtudománnyal. De ámbár testvértudományok — mert hiszen az emberiség két egyformán drága kincsének, t. i. nyelvének és irodalmának tanulmányozásával foglalkoznak — mégsem osztozhatnak testvériesen a tudományok iránt érdeklődő közönség kegyében. A legtöbb ember ugyanis csak az utóbbit tartja szép és érdekes tudománynak, az előbbiről pedig éppen ellenkezőleg azt véli tudni, hogy — unalmas.

E nagy tévedésnek valószínűleg az a nem kevésbé nagy balhit az oka, hogy a nyelvtudomány azonos a nyelvttannal; sőt — horribile dictu! — azzal a nyelvttannal, amelyre sokan csakis ügyetlenül szerkesztett egykori tankönyvükkel vagy talán nem elég ügyesen tanító egykori tanárjukkal kapcsolatban emlékezhetnek vissza. Volt csakugyan olyan idő, mikor a nyelvtudomány fogalma jóformán egy volt a nyelvttan fogalmával. Ez az idő azonban, hála Istennek, már messze mögöttünk van, mert ma már a nyelvtudománynak csak egyebek közt tárgya az is, ami a nyelvttanban foglaltatik (s ez is százszor érdekesebb, mintsem általában hiszik), főtárgya azonban *m a g a a n y e l v*, a lélektani, élettani és társadalmi törvényeknek e legcsodálatraméltóbb közös eredménye, amely százával és ezrével tárja eléink az érdekesnél érdekesebb jelenségeket és kifogyhatatlan gyönyörűséggel jutalmazza e jelenségek vizsgálóját. Minden tudomány szép, az egyik ezért, a másik másért, s van bizonyára akárhány, amely éppen olyan szép mint a nyelvtudomány, de ennél *s z e b b* bizonyára nincs! De egészen el is tekintve a szép vagy nem szépnek a tudomány szempontjából lényegtelen kérdésétől: a nyelv az emberi művelődésnek kétségtelenül legbecsesebb terméke; ha megérdemlik a művelődés egyéb eredményei, pl. a költészet, a festészet, a földművelés, a technika stb. a tudományos kutatást és tárgyalást, akkor hogyan mellőzhetnők ezek sorában a legértékesebbet, a nyelvet?

1. A nyelvtudomány vagy nyelvészet *t á r g y a* eszerint: *a nyelv*. Elsősorban természetesen a szavakból és mondatokból álló, *b e s z é l t*, *e m b e r i n y e l v*. Gondolatainkat és érzelmeinket t. i. nemcsak hallható szavakból álló, hanem látható jelekből álló nyelvvel is tolmácsolhatjuk; a jelbeszéd azonban, valamint az állatok nyelve is, csak igen mellékesen, legfőleg csak bizonyos vonatkozásaiban szokott tárgya lenni a nyelvtudománynak. Virágnyelv, bélyegnyelv, keztyűnyelv s más efféle játékok egyáltalán nem tárgyai a nyelvtudománynak.

2. A nyelvtudomány célja, feladata: megtudni mindazt, amit a nyelvről egyáltalán meg lehet tudni. Kissé részletezve feladatait azt mondhatjuk, hogy a nyelvtudomány igyekszik először is mennél hívebben és teljesebben megfigyelni és leírni valamely nyelvnek (mai vagy akár régebbi korbéli) állapotát; másodsor megmagyarázni e nyelv (mai vagy régebbi korbéli) szó- és formakészletének keletkezése módját, történetét; harmadszor kideríteni azon törvényeket, melyek a nyelvek történetében megfigyelhető egyes változásokat összefoglalják és magyarázzák.*)

3. A nyelvészetnek azt az ágát, amely valamely nyelvnek mai vagy régebbi állapotát igyekszik megfigyelni és leírni: *leíró nyelvtudománynak* nevezzük; azt az ágát, amely valamely nyelv szó- és formakészletének (vagyis ragjainak, képzőinek, mondatszerkezeteinek) keletkezése módját, történetét igyekszik megmagyarázni: *történeti nyelvtudománynak* nevezzük**); azt az ágát pedig, amely a nyelvi változások törvényszerű, elvi jelentőségű, általános érvényű okait igyekszik kideríteni: *általános nyelvtudománynak* szoktuk nevezni.***)

4. A leíró nyelvtudomány körébe tartozó kutatások mindig csak egy bizonyos (pl. a magyar, vagy spanyol, vagy svéd) nyelvre szorítkoznak. A történeti nyelvtudomány körébe tartozók is szorítkozhatnak egy nyelvre, ha t. i. a kutatásunk tárgyát tevő jelenség ennek az egy nyelvnek a külön történetéből is megérthető, de terjedhetnek több nyelvre is, mert egy-egy jelenség elég gyakran csak úgy érthető meg, ha a rokonyelveknek (pl. a magyaron kívül még a finnugor nyelvnek), vagy az illető néppel történelmi érintkezésben állott idegen fajú népek (pl. a magyaron kívül még a törökök, vagy németek, vagy olaszok) nyelvének idetartozó sajátosságait is tekintetbe vesszük. Az általános nyelvtudomány körébe tartozó kutatások közben azonban, mivel

*) Némelyek szerint a nyelv művelés is feladata volna a nyelvtudománynak, vagyis az, hogy bírálja a nyelveket és igyekezzék egyes, a nyelvtörténet folyamán kifejlődött sajátosságait a nyelvhelyesség, a szépség, a célszerűség, vagy a logika szempontjai szerint megjavítani. (Vö. Kaiblinger, *Alkotó nyelvtudomány*, Budapest, 1912). Ezt a feladatot azonban a nyelvészek túlnyomó nagy többsége nem tartja a nyelvtudomány körébe tartozónak, s ezért határozottan elutasítja magától. Elismerik ugyan, hogy lehet a nyelv fejlődését bizonyos fokig irányítani, de ez szerintük nem a nyelv búvárainak, hanem kiváló használóinak, elsősorban a nagy íróknak, költőknek volna a feladata; hiszen pl. a történelmet sem a történetírók csinálják, hanem, sok egyéb tényezőn kívül, a nemzeteknek születésüknél vagy tehetségüknél fogva kiváló fiai. — Viszont mások szerint nemcsak a nyelv művelés nem feladata a nyelvtudománynak, hanem még a nyelv történeti tárgyjú nyelvészeti munkák sem tartoznának a nyelvtudomány körébe. („A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplinái.” Gombocz, *Magy. Nyelvtud. Kézik.* I. k. 1. f. 3. l.) De ezt a felfogást is tévesnek kell mondanunk.

**) Szokták ezt igen gyakran egyszerűen *nyelvtörténetnek* is nevezni, de ez az elnevezés félreértésre adhat okot.

***) A nyelvtudomány egyes ágaiban elért eredményeknek rendszeres, kézikönyvszerű összefoglalása a *nyelvtan*. Eszerint megkülönböztethetünk *leíró, történeti és általános nyelvtant*.

ezeknek általános érvényű igazságok megállapítása a céljuk, mindig több, még pedig lehetőleg sok nyelv sajátosságait kell vizsgálnunk, köztük olyan népekét is, amelyek soha semmiféle történeti kapcsolatban nem állottak egymással. Ez az oka annak is, hogy e könyv folyamán, amelynek fő célja a modern nyelvtudomány elvi jelentőségű kérdéseinek az ismertetése, nemcsak magyar, hanem más nyelvű példákkal is igyekszünk majd megvilágítani egyes nyelvi jelenségeket.

5. Bármely tudományos kutatás a vizsgálandó kérdésekre vonatkozó adatoknak lehetőleg teljes összegyűjtésével kezdődik. A leíró nyelvtudomány körébe tartozó munkák — pl. iskolai nyelvtanok, nyelvjárás-leírások, gyakorlati célú szótárak, nyelvészeti célokra való bármelynemű anyagközlések — teljesen elérték céljukat, ha az ily módon gyűjtött anyagot valamely célszerű módon elrendezték. A leíró nyelvtudomány-nak tehát csak egy munka technikája van: a kitzűött feladat körébe tartozó adatoknak lehetőleg teljes összegyűjtése, és valamely célszerű, de egyébként tetszőleges módon való elrendezése. A tudományos munkában való eljárásnak ezt a módját *leíró módszernek* szoktuk nevezni.

6. A történeti vagy az általános nyelvtudomány körébe tartozó kutatás azonban nem elégedhetik meg a nyelvi tények pusztá megállapításával, hanem ki akarja deríteni a jelenségek okát is, meg akarja magyarázni, hogy miért és hogyan lettek az egyes tények olyanokká, amilyenek. E cél elérésére az *összehasonlító módszert* szoktuk alkalmazni. Azért hívjuk ezt így, mert lényege, legfontosabb mozzanata az összehasonlítás. A nyelvészeti kutatásnak ez a módja is azzal kezdődik, hogy a megmagyarázandó szóra, szóelemre (tő, rag, képző stb.) vagy szerkezetre vonatkozó adatokat lehetőleg teljes számmal összegyűjtjük 1. az írott nyelvemlékekből, 2. az élő nyelvből (mai irodalomból, köznyelvből, nyelvjárásokból), 3. a rokonyelvekből, és ha idegen eredetű, vagy ennek gyanújában álló jelenségről van szó, akkor 4. a ma vagy a múltban szomszédos idegen népek nyelvéből. De nem elég az e forrásokból gyűjtött adatokat valamely tetszőleges módon elrendezni, hanem lehetőleg szigorú időrendben kell őket elrendeznünk. Az ily módon elrendezett adatokat egymással összehasonlítva, legtöbbször egészen könnyen meg fogjuk érteni, hogy miért és hogyan alakult ilyenné a kérdéses nyelvi jelenség. Legfőllebb más hasonló esetekben szerzett tapasztalatainkat kell még egy kis következtetésre fölhasználnunk, hogy a jelenség okát, fejlődése történetét és esetleges tanulságait megérthessük. Egynéhány példa jobban meg fogja világítani e módszer természetét.

7. Milyen eredetű a *tódul* ige?

Nyelvünk írott emlékeit vizsgálva, először is azt tapasztaljuk, hogy régebben *tódlul*-nak írták (így írta pl. állandóan Pázmány Péter is), még régebben pedig, a XV.—XVI. sz.-ban, *toldul* alakja volt. Nyelvünk mai nyelvjárásait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy palóc földön *tódlul*-nak, Dunántúl pedig *tódul*-nak ejtik. A magyarral rokon nyelvek (a finn-ugor nyelvek) szókincsében nem találunk ehhez hasonló alakú és jelentésű szót. De ezeknek tanúságtételéről ebben az esetben könnyen lemondhatunk, mert kérdéses szavunk keletkezése már az eddigiek alapján is világos.

Egykori *toldul* alakja kétségtelenül mutatja, hogy *tódul* a *tol* (*tolni*) igeinek egyik származéka. A *tol* igéből t. i. gyakorító *-d* képzővel a ma

is meglevő *told* ige származott, ebből meg a visszaható igék *-ól, -öl* képzőjével a **toldól* ige. E képzőnek hosszú *ó, ő* hangját csak a palóc nyelvjárás őrizte meg (vö. u. o. nemcsak *tódól*, hanem *tanól, szabadól, nyomól, dugól, keről, szépól, fészól* stb. is), míg ellenben a magyar nyelvterületnek minden egyéb részén *ú, ű* lett belőle (tehát emiatt **toldól > toldúl*) s aztán legújában meg is rövidült. (Ez az oka annak, hogy ma az egyik ember még azt mondja: *tódul, tanul, szabadul, szépül, kerül* stb., a másik meg már rövid magánhangzóval: *tódul, tanul, szabadul* stb.). Ismerve azt a nyelvtörténeti tényt, hogy az *l* szinte az egész magyar nyelvterületen nyújtó hatással volt a megelőző, vele egy szótagba tartozó magánhangzóra, meg fogjuk érteni a *tóldul* vagy *tóldul* alakok hosszú *ó*-ját. (Vö. a műveltebb körökben is gyakran megfigyelhető *vóltam, vóltál, vólna* ejtést). Ilyen helyzetű *l* bizonyos nyelvjárásokban szabályosan kiesett (vö. a *vói, vóna, zód, jód* stb. alakokat), s így keletkezett aztán az *l* nélküli *tódul*, sőt Dunántúl a második *l*-nek is kiesésével a *tódú* alak.

A hosszú *ó* és az *l* hiánya tehát azt bizonyítja, hogy *tódul* a nép nyelvéből került az irodalmi nyelvbe. Hangalakjának régebbi **toldól*-ból való származása pedig azt bizonyítja, hogy a jelentése eredetileg reflexív volt. Tehát pl. az, hogy az emberek *összetódulnak* valahol, eredetileg úgy volt értve, hogy 'összetoldódnak', 'egymáshoz toldódnak', 'egyik oda toldja magát a másikhoz'.

8. Az *epër* szó eredetén gondolkozva, első pillanatra talán hajlandók volnánk azt hinni, hogy német jövevényszó, az *Erdbeere* hazai német *erper* változatának átvétele, ha föl nem tűnne nekünk az *Epërjës* városának nevében jelentkező *j*. A dolog tehát mégsem olyan egyszerű, mint első pillanatra hittük. (Éppen erre az esetre vonatkozólag mondta Arany János híressé vált szavait: Lassabban a kitagadással!) Utánajárva a szó történetének, csakugyan azt találjuk, hogy nyelvemlékeinkben legtöbbször *epërj* a szó alakja, de emellett a nép nevében még *epërje, epërgye, epërnye* is. Más úton szerzett tapasztalatok alapján már tudjuk, hogy az *epërgye* és *epërnye* változatok nem nagyon fontosak, mert csak aránylag újkori *j > gy* és *j > ny* hangváltozás útján keletkeztek, de annál fontosabb a régi *epërj* v. *epërje* alak, mert azt bizonyítja, hogy a szó nem lehet német eredetű. Sehöl semmi nyoma sincs ugyanis annak, hogy egy *r* hangon végződő német szó, meghonosodva a magyarban, még egy *j*-t venne föl. Vö. pl. a német eredetű *boğlár, cégér, címér, csődör, fukar, fuvar, hóhër, kacér, krajcár, papír, polgár, Pétiër, sódar, sógor* stb. szavakat. Mivel eszerint semmiképpen sem lehet német, s más szomszédos népek nyelvén sem találunk hozzá hasonlót: ősi magyar szónak kell lennie az *epër*-nek. S ha körülnézünk a rokon nyelvek szókincsében, csakugyan megtaláljuk a legközelebbieket egyikében, a vogulban, *eperëx* alakjában. S a vogul nyelv minden ismerője előtt egészen világos, hogy ez összetett szó, s tulajdonképpen 'szagos bogycó'-t jelent. A magyarban persze már régóta elhomályosult a szónak összetett volta.

De miért lett a régi *epërj*-ből *epër*? Hisz máskülönben a magyarban *r* után nem szokott elveszni a szóvégi *j*? Vö. *várj, kérj, férj, sarj, fűrj* stb. Ha összehasonlítjuk a *kérj, várj* és *kérd, várd* alakokat, s a *férj* és *férfi, férhez megy, férnél van* kiejtést, akkor azt látjuk, hogy mássalhangzótorlódás esetén igenis kieshetik a *j* két mássalhangzó közül. Egy cseppet sem lesz tehát merész az a föltevés, hogy a *j* eleinte csak az *epërjfa, epërjlevél, epërjszëm* összetételekben esett ki, s hogy aztán e gyakori összetételekből vált ki idővel a már *j* nélküli mai *epër* alak.

Hogy miért él egymás mellett a *j* hangú *Epërjës* és a *j* nélküli *Eprës*-kert? Egyszerűen azért, mert amikor *Epërjës* városát alapították, akkor még *epërj*-nek, mikor azonban a budapesti *Eprës*-kertet alapították, akkor már *epër*-nek hangzott a képzés alapjául szolgáló szó. *Epërjës* reánkhangzótorlódásos régi alak, *Eprës*-kert pedig új képzés. Mindegyik magán viseli keletkezése korának bélyegét.

9. A *szëm* szónak a nyelvemlékekben és nyelvjárásokban csak *szim, szóm* és *szem* alakváltozatait találjuk, s valószínűleg még *szüm* alakját,